

Kalemname

e-ISSN: 2651-3595

Haziran/June 2020, 5 (9): 229-257.

Kitap/Makale Çevirisi

Fuat Sezgin ve İslam Fıkhı

(Dört Fıkıh Mezhebinin Ana Kaynakları Üzerine Bir Araştırma)*

Çev. /Trans. Adem Yıldırım

Dr. Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Temel İslam Bilimleri Bölümü

Fıkıh Anabilim Dalı

ademyildirim@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-7020-8099

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Kitap / Makale Çevirisi / Book / Article Translation

Geliş Tarihi / Received: 09.06.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 25.06.2020

Yayın Tarihi / Published: 30.06.2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Cilt / Volume:5 Sayı /Issue: 9; **Sayfa / Pages:** 229-257.

Atıf / Cite as: Yıldırım, Adem. "Dört Fıkıh Mezhebinin Ana Kaynakları Üzerine Bir Araştırma)", Trc. Yıldırım, Adem. Kalemname 5 / 9 (Haziran 2020): 229-257.

---

*Bu makale, Kalemname Dergisi Aralık / December 2019, 4 (8) (:159-176) sayısında فؤاد سزكين والفقہ الإسلامی (دراسة) isimli çalışmamızın Türkçe tercümesidir.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakóltesi / Kırıkkale University, Faculty of Islamic Sciences, Kırıkkale, Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kalemname>

Öz

Bu makale merhum Prof. Dr. Fuat Sezgin'in perspektifinden İslam fıkhnın tarifi, fıkhnın gelişimi ve fıkhnın İslam tarihindeki yeri hakkında kaleme alınmıştır. Fuat Sezgin'in fıkhn ilmine dair yazdıkları bu makalede yer alan bilgilerden çok daha fazla olmasına karşın biz bu bilgileri konumuzla sınırlı tuttuk. Bu bağlamda makalede Fuat Sezgin'in biyografisi, O'nun genelde Arap kültürü ve özelde İslam fıkhı ile olan alakası ele alınmıştır. Fuat Sezgin Arap kültürü kavramını, sadece Arapların ürettiği bir kültür şeklinde değil, aksine Arap veya acem olsun Müslümanların Arap dili ile ürettiği tüm eserleri Arap kültürü içerisinde kabul ederek izah etmiştir. Yine makale, İslam fıkhn tarihi kronolojisinin, oryantalistlerin iddia ettikleri gibi hicri 2. asırda başladığı ve Müslümanların zihninde bunun kabul edilmiş bir gerçek olduğu fikrini yerleştirmek değil bilakis fıkhn Hz. Muhammed (sav) devrinden itibaren var olmaya başladığının önemini vurgulamaktadır. Makalede bazı Arap araştırmacıların Fuat Sezgin'in *Arap Kültür Tarihi* isimli çalışmasına yönelik işaret ettikleri birtakım açıklama ve düzeltmelere dair bilgiler yer almaktadır. Bunun yanı sıra çalışmada Fuat Sezgin'in *fıkhn kapsamı* üzerine yaptığı açıklamalara yer verilerek konu aydınlatılmıştır. Sezgin'e göre zihinlerdeki karışıklığın sebebi Batı'nın İslam dünyasındaki işgalleridir. Bu işgaller neticesinde Müslümanlar hem maddi hem de fikren olumsuz etkilenmişlerdir. Bu işgal döneminden sonra Müslümanlar için fıkhn sadece ibadetler ve ilmihâl bilgilerinden ibaret kalmıştır. Fakat aslında fıkhn bunlardan ibaret olmayıp daha kapsamlıdır. Fuat Sezgin'e göre fıkhn; İslam'ı amelî, ilmî, siyasî ve sosyal konulara tatbik etmektir. "*Fıkhn İslam medeniyetinin kimliğidir. Eğer fıkhn olmazsa, İslam medeniyeti döneminde sosyal, zihni, bilimsel ve ahlak alanlarında Müslümanlarının hayatlarını nasıl değiştirdiklerini anlayamayız.*"¹ Ebu Şâme'nin (ö. 665/1267) bildirdiğine göre İmam Şâfiî (ö. 204/820) Mısır'da insanlara fıkhn dersi vermeden önce, uzun süre onların tarihlerini ve yaşayışlarını öğrenmekle meşgul olmuş ve şöyle demiştir: "*Bunu, ancak fıkhta kullanmak için yaptım.*"² İmam Şâfiî'nin bu metodunu Fuat Sezgin'de görmek mümkündür. Fuat Sezgin önce oryantalistlerin İslam fıkhn tarihi hakkındaki yanlış görüşlerini düzeltmiş daha sonra gerçek fıkhn tarihi hakkında kendi görüşlerini anlatmıştır.

¹ Fuat Sezgin, *Mevsûatu Târîhi't-Turâsi'l-Arabî*. Tercüme: Mahmud Fehmi Hicâzî vd., (Riyad: Muhammed b. Suud Üniversitesi Yayınevi, 1996), 3: ص، ط، 6، هـ.

² Mustafa b. Fethullah el-Hamevî, *Fevâidu'l-İrtihâl ve's-Sefer fi Ahbâri'l-Karnî el-Hadî Aşâr*. Tahkik: Abdullah Muhammed el-Kenderî (Kuveyt: Daru'n-Nevâdir, 2011), 1: 34.

Anahtar Kelimeler: Fuat Sezgin, İslam Hukuku, Tenkit ve İstidrâk, İslam Hukuk Mirası, Arap Kültürü, İslam Hukukunun Evreleri ve Kaynakları.

Giriş

Hiz. Peygamber (sav) döneminden İslam fıkıh müktesebâtının oluşturulduğu hicri 2. ve 3. yüzyıla kadar yazılan kitapların ve İslam hukuku alanında yazılan el yazmalarının incelenmesi, fıkıh tarihi araştırmalarda elzem hususlardan biri olarak kabul edilir. Hadis, fıkıh, tarih, biyografi, tabakât ve siyer kitaplarında dağınık şekilde bulunan yazma eserler arasında ilgili konu hakkındaki araştırmaların yapılıp sonuca ulaşılması yoğun gayret gerektiren bir süreçtir. Fuat Sezgin çalışmalarının bir kısmını bu yöntem üzerine kurmuştur. Diğer taraftan çağdaş Müslüman bilginler arasında benzer araştırma yapanlar da mevcuttur.³ Ancak Fuat Sezgin’i diğerlerinden ayıran husus, Fuat Sezgin’in konuyu makâsıd veya usûlü fıkıh perspektifinden değil, tarihî perspektiften ele almasıdır. Fuat Sezgin bu perspektifle İslam fıkıh esaslarının, Müslümanların Roma Medeniyeti ve İslam’dan önceki uygarlıklarda yaşayan ve şehirleşmiş halklarla iç içe geçmesi sonucu hicri 2. asırda ortaya çıktığını iddia eden müsteşriklere karşı çalışmalarıyla bu alana dair tarihi bir boşluğu doldurmuştur. Arap kültür tarihi alanına dair yazdığı ansiklopedideki araştırmalar, hicri 2. asırdaki İslam fıkıhının Hiz. Peygamberden (sav) nakille hicri 1. asırda sahabe ve tabiine ait İslam fıkıh ekollerine kadar uzandığını tespit etmiştir. Aynı şekilde Sezgin’in kitapları bu sahada müsteşriklerin kasıtlı veya kasıtsız olarak birtakım kavramlara gerçek anlamının dışında verdikleri manaları tashih eden bilgiler içermektedir. Fuat Sezgin daha sonra farklı İslami dönemlerdeki İslam fıkıhının gelişme evrelerini inceleyerek bu yolculuğu tamamlamıştır. Sezgin bu yolculuğunda daha önceki İslam fıkıh âlimlerinin alana ilişkin gayretlerine dikkat çekmiş, ardından onların İslam fıkıhına ait kronolojiyi kasıtsız olarak unuttuklarını ifade etmiş ve asırlar boyunca uygulanan içtihadın önemini ortaya koyarak bu yoldaki büyük gayretleri takdir etmiştir.

1.Fuat Sezgin’in Biyografisi

Merhum Prof. Dr. Fuat Sezgin 24 Ekim 1924 tarihinde Türkiye’nin Bitlis vilayetinde dünyaya geldi. Burada ilk, orta ve lise eğitimini tamamladı. Eğitimine dair hedefi teknoloji üzerine bir üniversitede öğrenim görmektir, fakat 1943 yılında bir gün, 1926’dan beri Türkiye’de ders

---

³ Mahmut Şakir el-Mısri, *Risalatüin fi’t-Tarîk ilâ Sekâfetinâ*, (Kahire, Mısır Milli Kütüphanesi Yayınları, 1997), 24-26; Ömer Süleyman el-Aşkâr, *Tarîhu'l-Fıkhî'l-İslamî*, (Kuveyt, Felah Yayınevi, 1982), 5-7.

veren Alman bilim adamı Hellmut Ritter'in (ö. 1971) seminerine katıldı.⁴ Arap kültürüne dair klasik kaynakları yayınlayan Hellmut Ritter mühendislik yerine Arap ve İslam Tarihi okuması yönünde Fuat Sezgin'i ikna etti. Bundan sonra Fuat Sezgin iyi bir şekilde Arapça öğrenmeye başladı ve kısa bir sürede hocasıyla Arapça konuşabilecek seviyeye geldi. Hocası Hellmut Ritter gözetiminde *Mecâzü'l-Kur'ân* isimli doktora tezini yaptı. Akabinde hazırladığı *Buhari'nin Kaynakları* başlıklı teziyle doçentlik derecesini elde etti.⁵ Bu tezinde Avrupalı müsteşrikler arasında yaygın olan görüşü reddederek, *Sahîhi Buhârî*'de toplanmış olan hadislerin hicri 1. miladi 7. yüzyılda yazılmış olan yazılı kaynaklara dayandığını savundu. Sezgin bu konudaki teorisini şu sözlerle ifade etmektedir: "*Daha evvel oryantalistler, hatta son yüzyıllarda Müslümanlar da bütün hadis kitaplarının muhtevasının şifâhî olarak kulaktan anlatma yoluyla insanlara ulaştığını zannederlerdi. Meselâ Buhârî'nin kaynaklarının ta hicri birinci yüzyıla kadar yazılı olduğuna inandım, ispat ettim. Doçentlik tezi olarak da bu konuyu almıştım. Almanca olarak, 1967'de ilk cildi çıkmış olan kitabımda bütün ilim dünyasına hadis teorimi anlattım.*"⁶

Fuat Sezgin aralarında Süryanice, İbranice, Latince, Arapça ve Almancanın da olduğu birçok dili biliyordu. Kendisi yeni dil öğrenme ihtiyacını şu şekilde ifade ediyor: "*Zaruri bulduğum zaman hemen bir dili öğrenmeye çalışıyorum; mesela coğrafya ciltlerini yazmaya başladığımda baktım Rusçasız olmaz, Rusça öğrenmeye karar verdim, gittim Rusya'ya...*"⁷

Fuat Sezgin 1954 yılında İstanbul Üniversitesi'nde ders vermeye başladı. Erken dönemden itibaren en çok ilgi duyduğu konu hicri 1, 2 ve 3 yüzyılda ilimlerin gerçek tarihinin yeniden yazılması ve bu ilimlerin batı bilim dünyasına etkilerini ortaya koymaktı.⁸ Fuat Sezgin'in İslam medeniyeti düşünce tarihi veya yazılı kültürünün haritası niteliğindeki kapsamlı çalışması⁹ olan *Arap Kültür Tarihi* isimli abidevî eseri, İslamî araştırmalarda ve İslam medeniyeti içerisindeki şehircilik, kültür, doğa, sosyal, iktisadi bilimler fıkıh, hadis ve diğer birçok alanda vazgeçilmez bir referans kaynağı hüviyetini haizdir.¹⁰

⁴ Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, (Söyleşi: Sefer Turan), (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), 87.

⁵ Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, 16-17.

⁶ Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, 51.

⁷ Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, 50.

⁸ Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, 86.

⁹ Hüseyin Hansu, "Fuat Sezgin: Arap-İslâm Bilimleri Tarihi I, İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmalı Vakfı Yayınları 2015, XIII + 1072 Sayfa", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (2016): 221-228.

¹⁰ Fuat Sezgin, *Mevsûatu Târîhi't-Turâsi'l-Arabî*, Tercüme: Mahmud Fehmi Hicâzî vd. (Riyad: Daru's-Sekafeti ve'n Neşr, Muhammed b. Suud Üniversitesi Yayınevi, 1991), 1: 6-8.

Fuat Sezgin, *Ursula Hanım* ile evlendi. Ursula Hanım Fuat Sezgin'i tanımadan kısa bir süre önce İslam'ı benimsemişti. Ursula Hanım Fuat Sezgin'in hayatında büyük bir rol oynadı. Kendisi Fuat Sezgin'in Almanca yazdığı kitaplarını gözden geçirip düzeltiyor, eserlerinin yayınlanmasında Fuat Sezgin'e akademik destek veriyordu.¹¹

Fuat Sezgin Almanya'ya gidişinden itibaren burada Almanca ismiyle *Arap Kültür Tarihi* (*Geschichte des Arabischen Schrifttums*), Türkçe ismiyle *İslam Bilimler Tarihi* kitabının kaynaklarını toplama ve yeniden yayınlama yönündeki hayalini gerçekleştirmeye koyuldu. İslâmi ilimler, şiir, tıp, eczacılık, jeoloji, veterinerlik, kimya, botanik, ziraat, matematik, astronomi, astroloji, meteoroloji, sözlük çalışmaları, gramer ve edebiyat gibi disiplinleri kapsayan *Arap Kültür Tarihi* adlı eserinin ilk cildini 1967 senesinde yayımladı. Birinci ciltte tefsir, hadis, tarih, akaid fıkıh, kelam ve tasavvuf gibi dini ilimler yer almaktadır.¹² Fuat Sezgin bu eserini yazmaya başlarken, hocası *Carl Brockelmann*'ın (ö. 1956) yazdığı *Arapça Yazma Eserler Literatürü*¹³ adlı kitaba bir düzeltme yapma niyetiyle yola çıkar. Kendisi bu konuda şöyle demektedir: "*Brockelmann'ın GAL'mu (Geschichte der Arabischen Litteratur) kullanırken hem İstanbul'da hem de Türkiye'nin diğer şehirlerinde bulunan çok güzel yazmalara nadiren atıf yapmış olduğunu fark ettim. Bu esere, eksikliklerini tamamlayan bir zeyl yazmanın lazım geldiğini düşündüm.*"¹⁴ Fakat Brockelmann'ın eserinin eksikliklerinin çokluğu sebebiyle Fuat Sezgin'in düşüncesi müstakil bir kitap yazma yönünde değişir. Bu durumu kendisi şu şekilde açıklamaktadır: "*Bu eserin bir zeyl değil, müstakil yeni bir eser olması gerektiğine karar verdim. Dünyadaki bütün yazmaları ihtiva etmeliydi.*"¹⁵ Bu arada Fuat Sezgin, *Carl Brockelmann*'ın müslümanlara bakışını şu şekilde ifade etmektedir: "*Brockelmann'a birçok yönden şükran duyuyorum. Fakat bu adamcağız İslam dünyasını sevmiyordu. Kitabında maalesef hiçbir müspet hüküm yoktur.*"¹⁶

Fuat Sezgin Arap ülkeleri ile birlikte *Arap-İslam Bilimler Tarihi* alanında uzman uluslararası bir enstitü kurma fikrini uygulamak için gayret gösterdi. İslam dünyasından destekçileri,

---

¹¹ Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, 86.

¹² Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, 92.

¹³ Eser hakkında daha fazla bilgi için bkz. Atabey Kılıç, "Fuat Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums* İsimli Eserinin İslam Araştırmalarındaki Yeri", Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri, Editörler: İbrahim Özcoşar - Ali Karakaş - Mustafa Öztürk - Sıracettin Aslan (İstanbul: Divan Kitap, 2019), 345.

¹⁴ İhsan Fazlıoğlu, "Fuat Sezgin ile 'Bilim Tarihi' Üzerine", (Röportaj), *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/4, (2004): 357.

¹⁵ Fazlıoğlu, "Fuat Sezgin ile 'Bilim Tarihi' Üzerine", 358-359.

¹⁶ Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, 92.

arkadaşları ve kuruluşlar dışında 14 Arap ülkesi, ilk ana sermaye olarak ön görülen paranın üçte birini vakfa bağışlayarak bu çalışmaya ortak oldular. Bu devletlerden sadece Irak ve Kuveyt, üniversite yakınında uygun bir bina kurma ve enstitünün çalışmalarını yerine getirebilecek şekilde yenilenmesi için bağışta bulundular. 1982 yılında Frankfurt Üniversitesi bünyesinde *Arap-İslam Bilimler Tarihi Enstitüsü* kuruldu. Fuat Sezgin'in bu enstitü yıllarında gerçekleştirdiği en önemli işlerden biri de Müslümanların önceden yapmış olduğu bilimsel aletleri yeniden yapmasıdır ki bunu yapan ilk kişi kendisidir. Yine o, yazma eserlerde birçok kadim bilimsel aletleri ortaya çıkaran kimsedir. 1983 yılında eski yazma eserler esas alınarak ilk alet yapılmış ve daha sonra bu aletlerin sayısı 800'ü geçmişti.¹⁷ Aletlerin yapımı sadece enstitü içindeki atölye ile sınırlı kalmadı. Bilakis İspanya, İsviçre, İstanbul ve Kahire gibi başkentlerde ve diğer İslam ve batı ülkelerinde enstitü için aletler yapılıyordu.¹⁸ 2010 yılında İstanbul'daki *İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi*'nin faaliyetlerini desteklemek amacıyla *İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı* kuruldu.

Prof. Dr. Fuat Sezgin, astronomi, denizcilik, geometri, optik, fizik, mimarî, matematik, coğrafya, tabiat ilimleri, tıp, kimya, felsefe, tarih, edebiyat, ve dini ilimler gibi birçok alanda telif, tercüme, edisyon kritik şeklindeki yüzlerce kitaba imzasını atarak devâsâ bir te'lîfat¹⁹ bırakarak, İslam medeniyetindeki bilimsel aletleri içeren maddesel tarihin yeniden ihyası yolundaki ilmi çalışmalarla dolu uzun bir hayat yolculuğunun sonunda 30 Haziran 2018 tarihinde yaşı 93'e yaklaşırken İstanbul'da vefat etti.

2.Fuat Sezgin'in İslam Fıkı ve Arap Kültürü ile İlişkisi

Fuat Sezgin'in *Arap Kültür Tarihi* adlı eserine, Carl Brockelmann'ın (1868-1956) meşhur *Arapça Yazma Eserler Literatürü* (Geschichte der Arabischen Litteratur) adlı kitabı üzerine tamamlama ve düzeltme olması amacıyla yazmaya başladığı bilinen bir husustur. Fuat Sezgin'in bu kitabı (Geschichte des Arabischen Schrifttums) genellikle GAS şeklinde kısaltılarak söylenir. Kitap تاريخ الأدب العربي ismiyle Arapça'ya da tercüme edilmiştir.²⁰

Arap Kültür Tarihi adlı ansiklopedisi vasıtasıyla Fuat Sezgin'in düşünceleri incelendiğinde, onun *Arap Kültürü* terkiibinden, ırk kavramını esas kabul ederek Arap milletinde olan

¹⁷ Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, 33, 54.

¹⁸ Tarık Muhammed Urhayyim, "Muarrih Fuat Sezgin ve Mefâhimu Sahhahâ fi Târîhi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye", *Mukaddime Dergisi*, 8/2, Erbil, Irak, (2017): 370-371.

¹⁹ Fuat Sezgin'in Eserlerinin Künyeleri için Bkz.: Seyfi Kenan, "İslâm Dünyası'nın Duraklama Sebepleri Üzerine Ünlü İlimler Tarihçisi Fuat Sezgin'i Dinlemek", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1/4 (2003): 79-98.

²⁰ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Tercüme: Abdülhamid en-Neccâr, (Kahire: Maarif Yayınevi, 1988), 3-5.

kişilerin yazdığı kitabı kastetmediği fark edilecektir. Gerçekte *Arap Kültürü* kavramı ile kastettiği, ister aslen Arap olsun veya Arap diline sahip diğer Müslümanlardan olsun, Arapça diliyle yazılmış ve derlenmiş olan el yazması ve eserlerdir. Kendisi Araplığı, özellikle hicri birinci yüzyıldan sekizinci yüzyıla kadar İslam medeniyetinin bir kültürü olarak kabul eder. Bu sebeple bazıları, Fuat Sezgin hakkında, onun batılı müsteşriklerin teorilerinin arkasında durarak, İslam ümmetinin iki kanadı olan Arap ve Arap olmayan iki millet arasında, İslam kültürü içinde üstünlük çekişmesi ve tercih yaptığını düşünerek karıştırabilir veya zanda bulunabilir. Sezgin'e göre İslam fıkının araştırılmasında ve anlaşılmasında Arapça anahtar mahiyettedir.²¹

3.Fuat Sezgin'e Göre İslam Fıkının Kaynakları ve Tarihsel Kronolojisi

İslam fıkın tarihi araştırmalarında Arap yayın dünyası, geçen asrın başlarında fıkın ortaya çıkışı, fıkın toplumsal rolü ve farklı fıkın ekolleri ile ilgili olarak fikhî te'lîfâtın yeni bir renginin ortaya çıkmasına tanıklık etmiştir.²² Bu, benzerine daha önce çok şahit olmadığımız Arap dünyasında ve Türkiye'de ortaya çıkan bir renktir. Bu durum kadim ulemanın İslam fıkın tarihini ihmal ettikleri anlamına gelmemektedir. Ancak onların her türden yazdıkları, özellikle de fukahânın hayatı, menâkıbı ve faziletleri hakkında yazılan kitaplarda, tabakât, terâcim, cedel ve hilaf kitaplarında bu bilgiler dağınık şekilde işlenmiştir. Yine bu bilgiler kâmus, müsned ve fihrist kitaplarında dağınık olarak verilmiştir. Bu kitaplar dolaylı olarak fıkın tarihine değinmişler, ancak cüz'î meselelerle ilgilenerek, fıkın geçirdiği süreçleri açıklayan kapsamlı bir çerçeve sunmamışlardır. Buradan hareketle müsteşrikler, özellikle de Alman müsteşrik okulu bu boşluğu doldurmak için çalışmıştır. Ancak, müsteşrikler genelde objektif değerlendirmelerden uzak yaklaşımları sebebiyle, İslam düşüncesini kavramak ve algılamak için gayret etmiş değillerdir. İşte burada, her ne kadar eğitim ve yaşam çevresi sebebiyle bazı vakitlerde bu okuldan etkilenmiş olsa da Fuat Sezgin Alman müsteşrik okulunun yanlışlarını düzeltmede büyük rol oynamıştır. O aynı zamanda, asırlar boyu İslam fıkın tarihinin geçirdiği evreler alanında onların birçok hatalarını düzeltmiştir.

Fuat Sezgin, İslam fıkının Roma hukuk yasaları ile Yunan ve Hint felsefelerinden tercüme edilen kitaplardan etkilenecek hicri 2. asırdan itibaren tedvininin başladığı şeklindeki

²¹ Fuat Sezgin, *Târîhi't-Turâsi'l-Arabî, Ulumu'l-Kur'an ve'l-Hadis*, Mütercim in önsözü, 1: B.1, 5, 6, 14.

²² Mahmut Şakir, *Risalatün fi't-Tarîk ilâ Sekâfetinâ*, 24-26; Ömer Süleyman el-Aşkar, *Târîhu'l-Fıkhî'l-İslamî*, 5-7.

müsteşriklere ait bazı yanlış düşünceleri tashih etmiştir.²³ Zira müsteşriklar İslam fıkının Hz. Peygamber (sav) döneminden itibaren başladığı gerçeğini yok saymışlardır. İşte bu noktada Fuat Sezgin, Hz. Peygamber (sav) döneminden itibaren İslam fıkının birtakım yazılı kaynaklar vasıtasıyla sonraki dönemlere intikal ettiği hakikatini, çeşitli tabakât kitaplarından derleyerek ortaya koymuştur. Fuat Sezgin'in bir bütün halinde *Arap Kültür Tarihi* kitabında kaydettiği bu bilgileri biz maddeleyerek şu şekilde tasnif edebiliriz:

- (1) *"el-Velid b. Abdülmelik (h.86-96/m.705-715)'in hilafeti döneminde Medine-i Münevvere valisi tayin edilen Ömer b. Abdülaziz, Rasûlullah'ın zekât hakkında yazdığı iki mektubunu ve Ömer b. Hattab'ın yazdığı zekât mektubunun araştırılmasını ve nüshalarının çıkartılarak ülkelere dağıtılmasını emretti. Ebu Bekir Muhammed b. Amr b. Hazm (h.120/m.737) bu iki mektubun orijinal nüshalarını muhafaza etmiştir. Dedesi Amr b. Hazm ise Rasûlullah'ın kendisine yazdığı ve içinde ferâiz, zekât, diyet ve diğer başka meselelerin de ifade edildiği mektubu rivayet etmiştir. Bu mektup daha sonra Ebu Davud ve Nesai'nin hadis kitaplarına girmiştir.*
- (2) *Yine Enes b. Mâlik, Rasûlullah'ın emrettiği şekliyle zekâtın sarf yerleri hakkında Ebu Bekir'den (r) yazılı metin okumuştur. Bu mektubu İmam Ahmed b. Hanbel müsnedinde nakletmiştir.*
- (3) *Yine Halife Ömer b. Hattab'ın (r) torunu Salim b. Abdullah, dedesinin kılıcının kabzasında bulunduğu ve hayvanlar üzerine verilmesi vacip olan harâcu'l-kifâye hakkında yazılmış olan mektubu zikretmiştir.*
- (4) *Aynı şekilde Ali b. Ebî Talib (r) içinde fikhî meselelerin yazılı olduğu mektubunu kılıcının kınına bırakmıştı. Bu mektubu da İmam Ahmed b. Hanbel aynı şekilde müsnedinde kaydetmiştir.*
- (5) *Şia nezdinde Muhammed b. Hanefiyye ismiyle meşhur olan Muhammed b. Ali b. Ebî Talib babasının ona, halife Osman b. Affan'a (r) ulaştırması için içinde zekât hakkında bilgiler ve Rasûlullah'ın vasiyetlerinin de yazılı olduğu bir kâğıdı verdiğini zikreder.*
- (6) *Yine zikredilenler arasında sahabeden Ensar Sa'd b. Ubâde'nin (h.15/m.636) teşri' (ana fıkîh konuları) hakkında yazdığı fıkîh kitabını kaybettiği de zikredilmektedir.*

---

²³ ed-Dusûkî es-Seyyid ed-Dusûkî, *İstiklâlü'l-Fıkhi'l-İslâmî ani'l-Kânûni'r-Rûmânî ve'r-Reddu ale'l-Müsteşrikîn* (Kûfe, Irak: Mektebetu't-Tev'iyye el-İslâmiyye li İhyâi't-Turâs, 1989), 7, 9, 11-16.

(7) Halife Ömer b. Hattab'ın Irak'ta bulunan Ebu Musa el-Eşari'ye yazdığı fıkıh hakkındaki mektubu ve Şam'daki sahabe Muaviye b. Ebî Sufyan'a yazdığı yargı kararları hakkındaki diğer mektubu da zikretmemiz gerekir.

(8) Bunun yanı sıra Hişam b. Urve'nin bildirdiğine göre babası Urve b. ez-Zubeyr'in eli altında birçok fıkıh kitabı vardı, ancak Medine'deki Harre vakiasında (h.63/m.683) kitaplarını yakmış, daha sonra onları kaybettiği için çok üzülmüştü.

Bu ve diğer başka rivayetler, Goldziher ve Brockelmann'ın bu el yazmalarının aslında kitap manasında kullanılan sayfeler olduğu hakkındaki yanlışlarını reddetmektedir. Zira onlar yani sahabiler 'sahîfe' ve 'kitap' kavramlarının arasını ayırırlar, 'sahîfe' için 'kitap' kelimesini kullanmazlardı. Ancak Rasûlullah'ın diğer ülke kralları için yazdığı ve kralların aralarında yazdıkları mektuplar olması halinde 'kitap' ismini kullanırlardı.'²⁴

Fıkıh tarihinin bu ilk döneminden günümüze ulaşan nadir eserler de bulunmaktadır. Bunlar Haccac b. Yusuf (ö.95/714) döneminde yaşayan Selim b. Kays el-Hilâlî'ye nispet edilen kitap; Katâde b. Dî'âme'ye (ö.118/736) ait *Kitâbu'l-Menâsik*; Zeyd b. Ali'ye (ö.122/740) ait *Kitâbu Menâsiki'l-Hacc ve Âdâbih* ve yine Zeyd b. Ali'ye ait *Kitâbu'l-Mecmû'* dur.²⁵

Yukarıda Fuat Sezgin'in ifade ettiği hususlar, müsteşriklerin İslam fıkı hakkında iddia ettikleri ve İslam hukukunun kendisinden önce gelen Roma kanunu ve Yunan felsefesinin bir ürünü olduğu ve İslam'dan önce gelen medeniyetlerden etkilenmiş olduğu yönündeki iddiaları izale edici bir delil olarak kabul edilebilir. Fuat Sezgin, asırlar boyunca İslam fıkında irtibatın hiç kesilmediğini ve bütün fikhî müktesebâtın Hz. Peygamber'den itibaren sonraki dönemlere kadar birbiri üzerine kümelenildiğini, sonuç olarak ise bu yüksek binanın oluştuğu görüşünü benimsemiştir.

Fuat Sezgin bu konuda şu ifadeleri kullanmaktadır: "İslam'ın ilk dönemine ait olan ve az önce zikredilen kitaplar ve diğerleri, hicri 2. asırda üzerine bina edilen fıkın alt ve fûru konularından bahseden fikhî risaleler olmasından daha çok, fetvalar ve usulü fikha ait fikhî kurallar olarak kabul edilir. Gerçekte fûru meselelerinden bahseden, maslahat-ı mürsele ve istihsan kurallarını içeren fikhî risalelerin ilkinin sahabenin gençlerine ait olduğunu kabul edebiliriz. Şöyle ki Mısırlı tarihçi İbn Yunus (v. h.347/m.958) bu iddiayı açıklığa kavuşturarak, Abdullah b. Amr b. el-As'ın (h.65/ m.684)

²⁴ Fuat Sezgin, *Târîhi't-Turâsi'l-Arabî, el-Fıkh*, 1: B.3, 3-5.

²⁵ Fuat Sezgin, *Fıkıh Literatürüne Giriş*, Tercüme: Said Nuri Akgündüz, Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2014, Cilt:2, Yıl:2, Sayı:4, 2: 71.

öğrencisi olan Huseyn b. Şufeyy b. Mateh el-Esbahi'nin (ö.h.129/m.746) Mısır'da kendisinden iki kitap rivayet ettiği örneğini zikreder. Birincisi Rasûlullah'ın değişik konularda kendisiyle hüküm verdiği ve bazı fikhî meseleler hakkında söylediklerini, ikincisi ise kıyamete yakın zamanda olacak birtakım olayları içeren kitaptır. Sahabeden Zeyd b. Sabit (h.45/m.665), meşhur fukahânın ilklerinden ve fıkıh konusunda yazdığı en meşhur kitaplarından 'Kitabu'd-Diyât' kitabı...'²⁶

Fuat Sezgin eserlerinde bu örneklere çok defa yer ayırmıştır. Fuat Sezgin'in *Arap Kültür Tarihi* adlı eseri incelendiğinde, fıkıh ve fıkıh ekollerinin geçirdiği evreler hakkında kendi derledikleri ile İbni Kayyim'ın (ö. 751/1350) *İ'lâmu'l Muvakkîn an Rabbi'l-Âlemin* adlı kitabını, ayrıca İbn Hacer (ö. 852/1449) ve İbn Sa'dî'nin (ö. 230/845) *Tabakat* kitapları ile kaynaklarda yazılanlar arasında karşılaştırma yaparak iddialarını temellendirdiği görülecektir.²⁷

Hicri 1. asırdan sonraki safhayı dört temel ehli sünnet fıkıh ekolleri evresi izler. Bunlar da Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî fıkıh okullarıdır. Fıkhı, Hz. Peygamber'den (sav) günümüze kadar kesintisiz tek bir silsile olarak gören Fuat Sezgin, bu mezheplerin oluşumu hakkında şunları söylemektedir:

"Irak'ta ehli re'y okulundan sayılan Hanefi fıkıh okulu, bazı müsteşriklerin hoşlarına gittiği ve bunun propagandasını yaptıkları gibi, ilmî ve tarihî bir dayanağı olmadan, bir anda veya benzersiz şekilde ortaya çıkmış bir olay değildir. Bundan dolayı ehli re'y okulunun başında İmam Ebu Hanife en-Numan'dan önce, büyük sahabe Abdullah b. Mes'ud'u (h.32/m.653) görürüz. Onu Irak'ta Alkame b. Kays (h.62/m.681), el-Esoed b. Yezid (h.75/m.694) ve yine ehli re'y okulundan ve İmam Ebu Hanife'nin en meşhur hocalarından Hammâd b. Süleyman (h.120/m.738) takip etmiştir. Medine'de ise Rabîatü'r-Re'y diye kendisine övgü ile lakap takılan ve Muvatta sahibi İmam Mâlik'in en meşhur hocalarından Rabîa b. Ebî Ferruh et-Tenûmî'yi (h.136/m.752) görürüz. Goldziher gibi bazı müsteşrikler fıkıh meselesinde, ehli hadisin ehli re'y'e muhalif olduğunu ve asla onlarla bir araya gelmediklerini iddia etmişlerdir. Aslında ehli hadis ve ehli re'y olarak her iki taraf da kendi ekollerini desteklemek ve üzerine fıkıhlarını bina etmek için hadisleri ve rivayetleri ortaya koymuşlardır. Eğer bu delil olarak kabul edilirse, müsteşrik Goldziher'in hadis ve hadis usulünü bilmediğine delalet eder. Aksine re'y okulu hadis okulu gibi, hadisleri yazarlar ve onları dikkate alırlardı. Ancak içtihad meselesinde hadis okulu hadisle sınırlı kalırken, re'y okulu farklı kıyas metotlarını hadis üzerine bina ederlerdi. Bundan dolayı iki ekol akaid usulünde bir olduğu halde, fikhî meselelerde farklıdır. İmam

²⁶ Fuat Sezgin, *Târîhi't-Turâsi'l-Arabî, el-Fıkh*, 1: B.3, 5-7.

²⁷ Fuat Sezgin, *Târîhi't-Turâsi'l-Arabî, el-Fıkh*, 1: B.3, 8.

Mâlik ve İmam Ahmed b. Hanbel ehli hadis okuluna öncülük etmişlerdir. İmam Mâlik'in hocası olan Rabîa'nın külliyatı sadece Mâlikî fıkı için değil, diğer fıkıh okulları için de en önemli kaynak olarak kabul edilir. Çünkü Rabîa bu külliyatta hicri 1. asırdaki fıkıh kaynaklarını, müelliflerin ve kitaplarının ismini konumlarıyla birlikte toplamıştır. Rabîa'nın külliyatı ve Abdullah b. Vehb'in (h.197/m.813) Muvatta'sı çok defa kendisinden alıntı ve tahkik yapılmıştır. Bu kitaplarda İbn Rabîa, İbn Vehb ve İbnü'z-Zennâd'ın görüşlerini buluruz. İmam Mâlik Muvatta eserinde yazılan hadislere yakınlığı dolayısıyla, oğlu Mahrame'nin rivayet ettiği Bekir b. Abdullah'ın (h.120/m.737) fikhî meselelerini esas almıştır. Çok zaruri durumlar dışında Hanbeli okulu re'y'e dayanmazken, Mâlikî okulunun hadisi temel alarak re'y ve istinbat'a itimat ediyor olması Mâlikî okulunu fıkıh konusunda ehli hadis Hanbelî okulundan farklı kılmaktadır.²⁸

Hanbelî okulu, Şâfiî okuluyla aynı dönemde ortaya çıkmıştır. Ehli re'y ve ehli hadis'in ortasında yer alan Şâfiî fıkıh okulu, kurucusu olan İmam Muhammed b. İdris eş-Şâfiî'ye (ö. 204/820) nispet edilir. İmam Ebu Hanife (ö. 150/767) ve İmam Mâlik'in (ö. 179/795) aksine İmam Şâfiî'nin, mezhebini bizzat kendisinin yazdığı kabul edilir. Zira diğer iki imamın yerine öğrencileri mezhebin görüşlerini yazmıştır. İmam Şâfiî, fıkıh usulü kaidelerini ilk yazıya geçiren ve tasnif eden kimsedir. Hatta bazıları İmam Şâfiî'yi, fıkıh usulü ilminin kurucusu olarak zikretmişlerdir. Yine kendisi, kıyas prensibine bağlı olarak belirli sınırlarda re'ye de kendi alanında yer vermiştir. Genel fıkıh ekolleri, kaynak olarak Kur'an-ı Kerim, Sünnet ve Arapça dilini esas almışlar ve bu üç temel üzerinde sabit kalmışlardır. Bu fikhî silsilenin isnadı asla kesintiye uğramamıştır.²⁹

4.Fuat Sezgin'e Göre İslam Fıkıhı Kavramı

Fuat Sezgin fikhî şu şekilde tarif eder: *"İster siyasi veya sosyal veya dünyevi isterse doğa bilimleri hakkındaki ilmi zeminde olsun, İslam dinine ait dînî ve dünyevî tüm alanları kapsayan hukuk manzumesidir. Zira fıkıh, haram, kerâhat, müstehâb, mendûb, vâcib, mubah ve karşılıklı zarar vermenin yasak olması gibi kaideler uyarınca, İslam fikhına uygun olarak üzerine bilimlerin inşa edildiği gayeleri sınırlar. İşte bu fikirden hareketle İslam medeniyetindeki bilimler, özelde Müslümanlara, genelde ise hayatın yaşamsal veya fikrî, kültür veya tıbbî veya faydası tek bir kimseyle sınırlı olmayıp tüm beşeriyete faydası dokunan dünyevî bilim alanlarından olan bütün alanlarda insanlığa yararlı hizmet gayesi taşırlar. Bununla birlikte İslam, din, mal, akıl, can ve nesil gibi*

²⁸ Fuat Sezgin, *Târîhi't-Turâsi'l-Arabî, el-Fıkh*, 1: B.3, 8-12,215,216.

²⁹ Fuat Sezgin, *Târîhi't-Turâsi'l-Arabî, el-Fıkh*, 1: B.3, 180.

korunmasını zorunlu gördüğü beş husus gereğince doğa, sosyal bilimler, tıp ve diğer dünyevî bilimler hakkında araştırmaya teşvik edici faktör olmuştur.”³⁰

Fıkıhın ilgi alanına dair diğer bir husus da Fuat Sezgin İbn Rüşd’ün (ö. 595/1198) *İslam’da tekâmül nazariyesi* hakkında bir tartışma başlattığına işaret etmiş olmasıdır. *İslam’da tekâmül nazariyesi* kavramı, günümüzde imkânsız olan şeylerin, başka bir zaman dilimi içinde kolayca ve zahmetsiz bir şekilde gerçekleşebileceğini ifade etmektedir. Fuat Sezgin öğrencilerinin veya Müslüman araştırmacılar arasından birinin, *İslam’da tekâmül nazariyesi* çerçevesinde fıkıh ve İslam’a dair bilgilerin, pozitif bilim kitapları arasında dağınık parçalarını toplayıp bir kitap yayınlanmasını arzu etmiştir.³¹

5. Bazı Arap Araştırmacıların Fuat Sezgin’e Yönelik Eleştirileri

Prof. Dr. Fuat Sezgin’in Almanca olarak kaleme aldığı ve İslam medeniyet tarihi literatürünü ihtiva eden (*Geschichte des Arabischen Schrifttums*) kitabının Arapça tercümesi olan *Mevsûatu Târîhi’t-Turâsi’l-Arabî (Arap Kültür Tarihi)* üzerine yapılan eleştiriler tasnif edildiğinde, kendisine yöneltilen eleştirilerin iki konuda yoğunlaştığı görülür. Birincisi Hadis ilmiyle alakalı bölüm³², diğeri ise Şii Câferi fıkıhıyla ilgili yazma eserlerin tahkikine ait bölümdür.³³ Almanca’dan Arapça’ya tercüme edilirken eser üzerinde yapılan *istidrâk* yani düzeltme yapılan yerler, Fuat Sezgin’in *Arap Kültür Tarihi* adlı eserindeki İmam Buhari hakkında yazdığı ve bu konuda kendisine eleştirilerin geldiği bölümü ve bu hususta yapılan tashihi kapsar.³⁴ Bu durum, Fuat Sezgin ile Necmeddin Abdurrahman Halef arasında gerçekleşen ve Fuat Sezgin’in *Arap Kültür Tarihi* adlı eseri üzerine *istidrâk/düzeltilme* yapılması fikrinin kabulü ile sonuçlanan ilmi münazaralardan sonra gerçekleşmiştir.³⁵ Şunu da ilave etmemiz gerekir ki, söz konusu *istidrâk Arap Kültür Tarihi* eserinin Arapça nüshası üzerinde yapılmış, Almanca nüshası üzerinde yapılmamıştır.

³⁰ Mevlüd el-Üveymir, “el-Allâme Fuat Sezgin Muarrih et-Turâs el-İlmî el-Arabî”, (Cezayir: el-Basâir Dergisi, 2018), elbassair.org/3210/

³¹ Tarık Muhammed Urhayyim, “Muarrih Fuat Sezgin ve Mefâhimu Sahhahâ fi Târîhi’l-Hadârati’l-İslâmiyye”, 377.

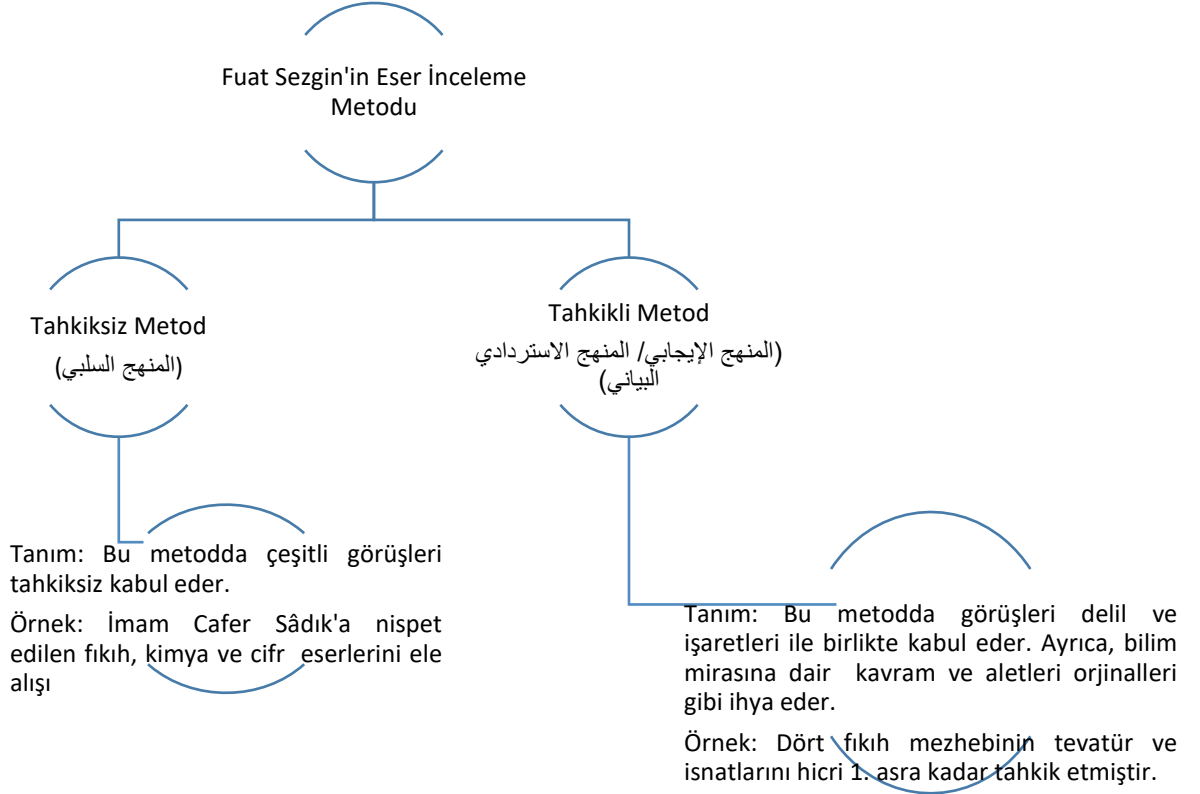
³² Necmeddin Abdurrahman Halef, *Istidrâkât alâ Târîhi’l-Turâsi’l-Arabî li Fuat Sezgin fi İlmî’l-Hadis* (Beyrut: Daru’l-Beşâiru’l-İslâmiyye, 2015), 6-8.

³³ Cafer es-Sâdık, *Münâzaratu Ca’fer es-Sadık Ma’â er-Râfizî fi’Tafdîli Beyne Ebi Bekr ve Ali*, Tahkik: Ali Abdülaziz Âl’i-Şibil, (Riyad: Rüşd Yayınevi, 1996), 41.

³⁴ Halef, *Istidrâkât alâ Târîhi’l-Turâsi’l-Arabî li Fuat Sezgin fi İlmî’l-Hadis*, 8.

³⁵ Bu bilimsel müzâkere 2001 yılında gerçekleşmiştir. Bkz: Halef, *Istidrâkât alâ Târîhi’l-Turâsi’l-Arabî li Fuat Sezgin fi İlmî’l-Hadis*, 8.

Fuat Sezgin'in eski yazmaları inceleme konusunda izlediği iki metot vardır. Bunlardan birincisi, dini el yazmaları incelerken izlediği ve hocası Brockelmann'ın etkisinde kaldığı المنهج السلبي (tahkiksiz metot) yöntemidir.³⁶

(1) Selbî/Tahkiksiz Metot (المنهج السلبي)

Burada Fuat Sezgin'in çeşitli eser ve görüşleri incelerken takip ettiği tahkiksiz metoda dair üç örneğe yer vermek istiyoruz.

Örnek 1: Sahîhî Buharî'deki Muallakâta Yaklaşımına Dair Fuat Sezgin'e Yöneltilen Eleştiriler

Hadislerin fıkıhın temel kaynaklarından biri olması sebebiyle bu konuya bu makalede yer vermeyi uygun bulduk. Fuat Sezgin *Sahihi Buhari* hakkındaki muallakâta dair görüşleri sebebiyle bazı Arap araştırmacılar tarafından birtakım eleştirilere hedef olmuştur. Buna göre İmam Buhari eseri Sahîhî Buhârî'yi oluştururken bazı hadisleri tekrarlaması sebebiyle konu tasnifinde muvaffak olamadığı ve muallak hadisleri (yani, doğrudan Hz. Peygamber'e veya bir sahabi yahut bir tabiiye isnat edilen hadisleri) Sahîhî Buhârî'ye alması sebebiyle Carl Brockelmann ve Goldziher tarafından eleştirilmektedir. Fuat Sezgin ise, müsteşrik Carl Brockelmann ve Goldziher'in de yazdığı görüşü kabul ederek bu eleştirilere katılmış

³⁶ Hasan Osman, *Menâhîcu'l-Bahsu't-Târîhî*, (Kahire: en-Nehdetul-Arabiyye Yayınevi, 1964), 20-23.

olmaktadır. İddialara cevap veren araştırmacı Abdurrahman Halef ise İmam Buhari'nin *Sahihi*'nden önce telif ettiği *Tarihi Kebir* adlı kitabında isnad ve rivayetlerin tahkik edilmeden yazıldığı iddiasını reddetmektedir. Daha sonra Fuat Sezgin müsteşrik hocası Alman Carl Brockelmann'ın (ö. 1956) *Arapça Yazma Eserler Literatürü* eserine ve yine diğer müsteşrik Danimarkalı Goldziher'in (ö. 1921) bakış açlarına dayanarak, fıkıh, fıkıh tarihi ve alfabetik sıralama yapma hususunda başarılı olmadığı suçlamasıyla İmam Buhari (ö. 256/870) eleştirisine devam etmiştir.³⁷ Böylelikle Fuat Sezgin müsteşrik Goldziher'in; '*Sahihi Buhari'de muallakâtın*³⁸ bulunması, *Sahihi Buhari'deki isnadların değerini şüpheye düşürüyor. Bu durum Buhari'nin çalışmasındaki isnadların dörtte birinin eksik olduğuna delildir*³⁹ şeklindeki iddiasını onaylamış olmaktadır.⁴⁰ Abdurrahman Halef'e göre Goldziher'in bu konudaki görüşlerinin büyük kısmı, doğruluğuna delil olmayan hatalı görüşlerdir. Çünkü İmamı Buhari'nin muallakâtındaki metinler, Kuran ve sahih sünnet naslarına ters düşmemektedir. Hatta İmam Buhari senedindeki râvilerin sika oluşunun sıhhati ve râvi zincirinin tam olduğu durumlarda bile, senedde zikrettiği kişinin hadisin ona nasıl ulaştığı, kendisinden sonraki râviye nasıl aktardığını bilmediği hadisleri muallakatta zikretmesi, Goldziher ve Brockelmann'ın iddia ettiği gibi İmamı Buhari'nin zaaf veya eksikliğine değil, kuvvetine delildir. Zira asıl zaaf bu şekildeki isnatlara göz yumması, onlara işaret etmemesi ve bu eksikliğe senedinde sahih olarak itibar etmesi olurdu. Ancak İmam Buhari bu şekildeki hadisleri, hakkında müspet veya menfi delil olmadığı için muallakat'ta zikretmiştir. Zira muallakta tutulan râvinin cerh ve tadile tabi tutulma ihtimali mevcuttur. Netice itibariyle aşağıda isimleri geçen Arap araştırmacıların yaklaşımına göre Fuat Sezgin'in, müsteşrik hocalarının sözlerinden etkilendiği söylenebilir. Evet, ömrünün son zamanlarında imam Buhari'nin muallakâtı hakkındaki görüşlerinden dönmüş,⁴¹ ancak Abdurrahman Halef'e göre Fuat Sezgin İmam Buhari hakkında yazdığı tezi ve *Arap Kültür Tarihi* adlı eserinde yer alan Buhari hakkındaki sözlerini, kitabın Almanca nüshasında düzeltmemiştir. Fuat Sezgin'in *Arap Kültür Tarihi* isimli eserinin Arapça çevirisinde Dr. Ekrem Ziya Umeri, Dr.

³⁷ Fuat Sezgin, *Mevsûatu Târîhi't-Turâsi'l-Arabî*, 1: 10.

³⁸ Muallak: Senedin müellif tarafındaki kısmından bir veya daha çok râvisi zikredilmeyen hadis anlamına gelen hadis terimidir. قال رسول الله صلى الله عليه وسلم şeklinde doğrudan Hz. Peygamber'e veya bir sahabi yahut bir tabiiye isnat edilen hadis demektir. (Abdullah Aydın, DİA, "muallak", İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005, 30: 309-310)

³⁹ Sezgin, *Mevsûatu Târîhi't-Turâsi'l-Arabî*, 1: 14.

⁴⁰ Halef, *Istıdrakât alâ Târîhi't-Turâsi'l-Arabî li Fuat Sezgin fi İlmi'l-Hadis*, 8.

⁴¹ Halef, *Istıdrakât alâ Târîhi't-Turâsi'l-Arabî li Fuat Sezgin fi İlmi'l-Hadis*, 8.

Hikmet Beşir, Dr. Necmeddin Abdurrahman Halef ve diğerleri, Fuat Sezgin'in eksik bıraktığını düşündükleri veya fıkıh, hadis, tefsir ve Kuran ilimleri tarihinde kasıtsız olarak hataya düştüğünü iddia ettikleri yerlerde düzeltme (istidrâk) yapmışlardır. Abdurrahman Halef, Fuat Sezgin'i diğer müsteşriklerin görüşlerini araştırıp incelerken, müsteşrik hocalarının yanlışlarını araştırma ve inceleme yapmaksızın tasdik etmesini ve onların görüşlerini hemen almasını doğru bulmadığını belirtmiştir. Mezkûr araştırmacılara göre bu durumun nedeni Fuat Sezgin'in, hocasını takip etmesidir. Hocanın talebe üzerindeki manevi etkisi, bazen talebenin az da olsa hocasının fikirlerini benimsemesine sebebiyet verebilmektedir.⁴² Muallak hadislerin fıkıhta delil olarak kullanılması söz konusu olduğunda bu konu önem kazanmaktadır. Zira muallak hadisler üzerindeki tartışmalar ve yaklaşımlar fikhî içtihatları yakından etkilemektedir.

Örnek 2: İmam Cafer Sâdık'a Nispet Edilen El Yazmaların Tahkik Metodunda Fuat Sezgin'e Yönelik Eleştiriler

Arap araştırmacılar tarafından Fuat Sezgin'e yöneltilen ikincisi eleştiri noktası Cafer Sadık'a⁴³ (ö.148/765) nispet edilen el yazmalarının tahkiki konusudur. Bu konuda Fuat Sezgin'in *Arap Kültür Tarihi* isimli eserinde takip ettiği metot güvenilir bulunmamıştır. İddiaya göre Fuat Sezgin'in İmam Cafer'in eserlerine yönelik araştırmasındaki metodu, Brockelmann ve Goldziher yapıcı olmayan eleştirel metodunun izini taşımaktadır. Fuat Sezgin Cafer Sadık'ın biyografisinden bahsettiği kısımlarda büyük çoğunluğunu Şemseddin ez-Zehabî'nin (ö.748/1348) *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, İbn-i Hallikân'ın (ö.681/1282) *Vefiyyâtü'l-Â'yân*, Hayreddin ez-Zirikli'nin (ö.1976) *el-A'lâm* ve bunların dışında ehli sünnet kitaplarından alıntı yaparken, bazen bunların yanında İmamiyye Şia'sının kitaplarına uygun olan tarihi bilgileri de nakletmektedir. Fuat Sezgin, Cafer Sadık'ın hayatını anlatırken daha çok ehli-sünnet kaynaklarından destek almıştır. Bu hususta kendisine yöneltilen bir eleştiri noktası yoktur. Zaten Cafer Sadık sünnet kaynaklarında da her daim saygı ve hürmetle anılan, fıkıhta müctehid olmuş, doğru sözlü, nakline ve görüşlerine itibar edilen güvenilir hadis ve

⁴² Halef, *Istidrâkât alâ Târîhi't-Turâsi'l-Arabî li Fuat Sezgin fi İlmi'l-Hadis*, 6-9.

⁴³ Cafer Sadık: Tam ismi imam Ebu Abdullah Cafer es-Sadık Muhammed b. el-Bakır b. Ali Zeynel Abidin b. Reyhânetü'n-Nebi el-Huseyn b. Ali b. Ebi Talib, annesi Umm Ferme bint el-Kasım b. Muhammed b. Ebi Bekr et-Temîmî ve onun annesi Esmâ bint Abdurrahman b. Ebi Bekr'dir. Annesinin nesebi anne ve babası tarafından Ebu Bekir'e (r) ulaşır. Hicretin 80 yılında doğmuş ve hicri 148'de vefat etmiştir. (Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Tahkik: Şûayb el-Ârnâvut ve Beşar Maruf vd. (Beyrut: Neşr Muesseti'r-Risâle, 1982) 6: 255).

fıkıh alimi bir şahsiyet olarak yerini almıştır.⁴⁴ Ancak eleştiri ve ihtilaf noktası, bazı Şii fırkaları tarafından fıkıh alanında yazılan ve Cafer Sadık'a nispet edilen eserler üzerinedir. Cafer Sadık'ın h.148/ m.765 yılında vefat ettiği bilinen bir husustur. Diğer taraftan Cafer Sadık'ın fikhî görüşlerine dair rivayetlerin çoğu, Moğolların h. 656 m.1258 tarihinde Abbasi hilafetinin başkenti Bağdat'a yaptıkları saldırılarda kaybolmuştur. İki milyondan fazla el yazması Dicle Nehri'ne atılmıştır. Ayrıca bir milyondan fazla kitap da yakılmıştır. Bağdat kütüphanesinden kurtarılabilen çok az sayıdaki eser Mısır'a getirtilmiştir.⁴⁵ Suda yok olan eserler arasında ilk dönem Caferi fikhına ait yani hicri 656 miladi 1258 yılından önceye ait yazma eserler de kaybolmuştur.

O dönemde Caferi fikhı Şia'ya mensup olmayıp, İmam Ebu Hanife'nin de içtihatla bulunduğu rey ekolunun bir kolu durumundadır. Ebu Hanife, hocaları olan tabiinden Hammâd b. Ebî Suleymân (ö. 120/738) ve Cafer Sadık'tan (ö.148/765) beslenmiştir.⁴⁶ Doğal olarak Hanefi Mezhebi ile Cafer Sadık fıkıh okulunun birbirlerine yakın anlayışta buldukları söylenebilir. Ancak Cafer Sadık re'y ile kıyasın arasını ayırıp ve kıyası reddederken, İmam Ebu Hanife, re'y ile kıyasın arasını ayırmamıştır. Akabinde Ebu Hanife'nin Ebu Yusuf, Muhammed eş-Şeybânî ve diğer öğrencileri onun fikhî görüş ve kaidelerini korumuşlar ve onu yazılı hale getirmişlerdir. Caferi Sadık'ın talebeleri ise hocalarının görüşlerini yenilemeyip sadece İmam Ebu Hanife'nin yenilemesiyle yetinmişlerdir. Hâlbuki onlar ve Mısır'daki Leys b. Sa'd'ın takipçileri, Ebu Hanife'nin, Ebu Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin içtihatlarının Caferi Sadık mezhebinden ayrı müstakil bir ekol olacağını bilselerdi, imamları olan Caferi Sadık'ın görüşlerini yazarlar ve oradaki içtihatlarını yenilerler, ayrıca onlar için müstakil fikhî bir ekol kurulmuş olurdu.⁴⁷

Cafer Sadık'ın günümüze ulaşan eserlerine ve bunların sayılarına dair ehli sünnet ile şia arasında farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Ehli sünnete göre Cafer Sadık'ın günümüze ulaşan eserlerini üç alanda toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi; Buhari dışındaki

⁴⁴ Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 1.

⁴⁵ Abdul Mun'im Hâmid, "Te'sîru'l-Gazv el-Moğolî alâ el-Hayâtî'l-İlmiyye fî Bağdat", *Midâdu'l-Âdâb Dergisi*, 5. Sayı, (Enbar, Irak: 11 Ocak 2019), 496-497; Ali Muhammed es-Sallâbî, *Devletu'l-Moğol ve't-Tatâr Beyne'l-İntişâr ve'l-İnkisâr*, (Beyrut: Dâru'l-Mârife, 2009), 202-204; Fethi Zağrût, *en-Neûzîlu'l-Kubrâ fî't-Târîhi'l-İslâmî* (Kahire: Endelüs el-Cedîde li'n-neşri ve't-tevzi, 2009), 119.

⁴⁶ Ebu'l-Kelâm el-Mezâhirî, *Mahmûdu'l-Kelâm fî Sîretü'l-İmâm Ebi Hanîfe en-Nu'mân li'l-İmâm ez-Zehbî*, (Riyad: el-Alûka Yayınları, 2018), 105-111.

⁴⁷ Muhammed Ebu Zehrâ, *el-İmam Cafer es-Sâdık*, (Kahire: Daru'l Fikri'l-Arabî, 2016), 14-16, 179-180; Cafer es-Sâdık (ö. 148/765), *Münâzaratu Ca'fer es-Sadık Ma'â er-Râfizî fi et-Tafâdîli Beyne Ebi Bekr ve Ali*, Tahkik: Ali Abdülaziz Âlâ eş-Şibil (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1996), 32-33.

hadis kitaplarında Cafer Sadık'a ait hadis rivayetleridir.⁴⁸ İkincisi; ehli sünnet fıkıh ihtilaf kitaplarında (كتب الإختلافات الفقهية) yer alan Cafer Sadık'a ait fetvalardır.⁴⁹ Üçüncüsü ise Cafer Sadık'ın, Hz. Ebubekir'in Hz. Ali'den üstünlüğü hakkında bir Rafızı ile yaptığı münazaraya ait *Münâzaratu Ca'fer es-Sadık Ma'â er-Râfizî fi et-Tafdîl Beyne Ebi Bekr ve Ali* isimli eserdir. Bu eserin tahkikini yapan Ali Abdülaziz Âli-Ş-Şibil, kitabın iki nüshasının olduğunu söylemekte ve esere dair araştırmalarını kaydetmektedir.⁵⁰ Buna göre, birinci nüsha hadis ve itikat hakkında yazılmış birtakım risaleleri içermektedir ve İstanbul'da *Şehit Ali Paşa Kütüphanesi* 2764 numaralı risaleler arasında 11. risalede bulunmaktadır. Bu nüshanın ikinci nüshadan farkı, Cafer Sadık'ın kaybolan el yazması nüshasından, icma ve şifahi rivayetlerle hatasız bir şekilde tevatür ve isnatlarla direkt olarak nakledilen nüsha olmasıdır. İkinci nüsha ise Şam'da *Zâhiriyye Kütüphanesi*'nde, 111 numaralı toplu risaleler arasında yer alan 19. risaledir.⁵¹ İstanbul nüshası Şam nüshasından bir asır önce nakledilen ve Cafer Sadık'a nispet edilenler arasında ona en yakın olma özelliğini taşıyan nüshadır. Brockelmann *Arapça Yazma Eserler Literatürü*⁵² adlı kitabında ve öğrencisi Fuat Sezgin *Arap Kültür Tarihi* adlı eserinde, İstanbul ve Şam nüshalarını on iki rakamı altında Cafer Sadık'ın eserleri arasında zikretmişlerdir. Bu noktada Fuat Sezgin "Bu yazmayı Ebu'l Kâsım Abdurrahman b. Muhammed el-Ensari el-Buhari tehzib etmiştir."⁵³ ifadesini kullanmaktadır. Cafer Sadık'ın bu kitabını tahkik eden Âli-Şibil'e göre Fuat Sezgin'in kullandığı *tehzib* tabiri doğru değildir. Zira Fuat Sezgin burada 'esne' lafzı yerine Brockelmann'ın kullandığı 'hezzebe' lafzını kullanmıştır. Çünkü *tehzib* lafzının manası, metinde bulunan hata sebebiyle manayı düzeltmek için metinlere müdahalede bulunma anlamına gelir. Bu durum ise yazma eserin değerinde ve yazarına nispetinde şüphe oluşturur. Hâlbuki *isnad* lafzı yani Cafer Sadık ile Râfizî arasındaki

⁴⁸ Bkz.: Latife İbrahim el-Kâsım el-Hâdî, "Merviyâtü'l-İmâm Câfer es-Sâdık fi's-Sünneti'n-Nebeviyye ve Ahvâlu'r-Ruvâtu anhu ve Nevemâzic mimmâ Nusibe ileyhi", *Câmiâtu Ummu'l-Kurâ Kulliyeti'd-Da 've ve Usûlid'Dîn*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mekke (h.1422).; Ahmed Sanavber, "Esbâbu Udûli'l-İmam el-Buhârî ani't-Tahrîc li'l-İmam Cafer es-Sâdık fi Sahîhihi", Mu'temer el-İntisar li's-Sahîhayn, Ürdün Üniversitesi, Şeriat Fakültesi Dergisi, (2010): 10-11, 14-15.

⁴⁹ Bkz.: Muhammed Muhammed Musâleme, *el-İmam Ca'fer es-Sâdık ve Ârâuhu'l-Fikhiyye fi'l-Hudûd Dirâse Fikhiyye Mukârene "Fikh el-İmam Ca'fer es-Sâdık fi'l-Hudûd Mukârenen bi'l-Mezâhibi'l-Fikhiyye"*, (Kudus: Mektebetü'n-Nûr, 2017).

⁵⁰ Cafer es-Sâdık, *Münâzaratu Ca'fer es-Sadık Maa'r-Râfizî fi't-Tafdîli Beyne Ebi Bekr ve Ali*. Muhakkikin önsözü, 50.

⁵¹ Cafer es-Sâdık, *Münâzaratu Ca'fer es-Sadık Maa'r-Râfizî fi't-Tafdîli Beyne Ebi Bekr ve Ali*, 49-73.

⁵² Brockelmann, Emevi dönemine ait olan ve İmam Cafer Sadık'a nispet edilen tüm el yazmaların, diğer asırlardaki Emevi döneminde ona uydurulduğunu ve tevatür olmaması sebebiyle İmam Cafer Sadık'a nispetinin sabit olmadığını kabul etmiştir. (Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Tercüme: Abdulhalîm en-Neccâr, (Kahire: Daru'l-Maarif, 1959), 1:159).

⁵³ Fuat Sezgin, *Târîhi't-Turâsi'l-Arabî el-Fikh*, 1: B.3, 271.

münazaranın rivayeti, metne lügavî açıdan hiçbir işlem yapmadan, isnatlarla olduğu gibi nakletmektir.⁵⁴

Sahihi Buhari dışındaki muteber ehli sünnet kitaplarında Cafer Sadık'tan tevatür ve isnatla gelen hadis ve fıkıh rivayetlerinin Cafer Sadık'a nispeti sabittir.⁵⁵ İmam Buhari, *Sahihi Buhari*'nin ravilerinin hal tercümelerinin yer aldığı kitabı mahiyetindeki *Tarih-i Kebir*'inde Cafer Sadık'ın çocuklarından Cafer Sadık'ın hal tercümesini yazmış olmasına rağmen, *Sahihi Buhari*'de Cafer Sadık'tan herhangi bir hadis nakletmemiştir. Çünkü İmam Buhari'ye göre sahih ve tevatür yoluyla Cafer Sadık'tan gelen bir rivayet bulunmamaktadır.⁵⁶ Erken dönemde yazılan kitapların çoğunun Cafer Sadık'a isnadının mütevatir olmadığı ve bu kitapların batını fırkalar tarafından uydurularak Cafer Sadık'a isnat edildiği Brockelmann'ın da işaret ettiği bir husustur.⁵⁷

Cafer Sadık'a dair fıkıh araştırmalarında hicri 4. ve 5. asırda ortaya çıkan Büveyhî İsnâaşeriyye İmâmiyye mezhebi ile hicri 10. asırda ortaya çıkan Câferî İsnâaşeriyye İmâmiyye mezhebinin birbirinden farklı olduğu gerçeği gözden kaçırılmaktadır. Büveyhîler Irak'a gelmeden önce Abbasi hilafetinin resmi fikhî mezhebi Hanefi idi. Büveyhî İsnâaşeriyye İmâmiyye Irak bölgesini işgal ettikten sonra sünni resmî itikadını Irak'ta iptal edip Zeydî Hanefi fikhını kabul etmişlerdir. Caferî İsnâaşeriyye İmâmiyye Mezhebi'nin ortaya çıkışı ise İsmail Safevi tarafından h.907 m.1501 senesinde İran'da kurulan Rafizî Safevi devletine denk gelmektedir. Bu devlet fikhî ve akîdevî bir mezhebi benimsemiştir.⁵⁸ Başka bir deyişle İran'daki bu Şii Caferî Mezhebi, Safevi Caferî fikhının kurucusu iddia ettikleri İmam Cafer Sadık'ın vefatından 759 sene sonra ortaya çıkmıştır. Şu hâlde, müellifinin vefatının üzerinden 7 asırdan fazla bir süre geçtikten sonra, senedi kopuk

⁵⁴ Cafer es-Sâdık, *Münâzaratu Ca'fer es-Sadık Maa'r-Râfizî fi't-Tafdîli Beyne Ebi Bekr ve Ali*, 50.

⁵⁵ Latife İbrahim el-Kâsimu'l-Hâdî, "Merviyyâtü'l-İmam Cafer es-Sadık fi's-Sünneti'n-Nebeviyye ve Ahoâlu'r-Ruvâti anhu ve Nemazic mimâmâ Nusibe ileyhi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Mekke: Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, Usuluddin ve'd-da've Fakültesi, h.1422), 1: 3.

⁵⁶ Ahmed Sanavber, "Esbâbu Udûli'l-İmam el-Buhârî ani't-Tahrîc li'l-İmam Cafer es-Sâdık fi Sahîhihi", Mu'temer el-İntisar li's-Sahîhayn, Ürdün Üniversitesi, Şeriat Fakültesi Dergisi (2010): 10-11, 14-15.

⁵⁷ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, 1: 159.

⁵⁸ Mahmud Şâkir, es-Sûrî, *el-Asrû'l-Abbâsî Mevsûatu't-Târîhi'l-İslâmî*, Ans., 6: 71, Osmanlı Dönemi, 8: 98-99 (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 2000); Ali Muhammed es-Sallabi, *ed-Devletü'l-Osmâniyye Avâmî'l-Nuhûd ve Esbâbu's-Sukût* (Kahire: Daru't-tevzi' ve'n-neşri'l-İslamiyye, 2001), 177-182; Muhammed Suheyl Takkûş, *Tarihu'd-Devletu'l-Abbasiyye*, (Beyrut: Nefâis Yayınevi, 2009), 220, 223, 224; Muhammed Suheyl Takkûş, *Tarihu'd-Devletu's-Sefeviyye fi İran*, (Beyrut: Nefâis Yayınevi, 2009), 7, 8; Mânî b. Hamâd el-Cehnî vd., *el-Mevsûatu'l-Muyessera fi Târîhi'l-Edyân ve'l-Ehzâbu'l-Muâsira*, (Mekke: en-Nedvetu'l-Âlemiyye Yayınları, H.1418), 1: 85, 137-142; Colin Trainer, *et-Teşîu ve'l-Tahavvül fi'l-Asri's-Sefevî*, Tercüme: Hüseyin Ali, (Berlin: Cemal Yayınevi, 2008), 97-106, 116-129, 135-161.

ve tevatür olmayan rivayetlerle müellifine nispet edilen kitaplara itimat mümkün gözükmemektedir.

Mezkûr araştırmacılar nazarında Brockelmann'ın, İslam'ın doğuşu ve Müslümanlar konusunda belirgin hatalar yaptığı bilinmektedir. Örneğin Brockelmann Kur'an'ı Tevrat ve dört İncil'in gelişmiş bir kopyası olarak görmektedir.⁵⁹ Yazma eserin sıhhatli kabul edilmesinin şartı, yazma eserin üzerinde kitabın yazarının isminin bulunmasıdır. Hatta İslam inanç esaslarına açıkça ters olan ve eserin sahibine isnat ve tevatüründe kesinti bulunan, herhangi bir fırkaya nispet edilen bu yazmaların sıhhatinin reddi hakkında cerh ve tadil ulemasının icması bulunsa dahi, bu kurala binaen eseri kabul etmişlerdir. Tahkiksiz metot sebebiyle bazı grupların Caferi Sadık'a nispet ettikleri fıkıh, sihir, astroloji, sayılarla cifer ilmi, Mutezile'ye ait tevhid akidesi ve diğer yazma eserler Fuat Sezgin'in kabulü ile sonuçlanmıştır.⁶⁰ Hâlbuki Cafer Sadık gibi takva ve ilmiyle meşhur olmuş ehli beytten bir kimsenin, İslam inançlarına aykırı bu yazıları yazmış olması düşünülemez. Âl-i-Şibil'e göre, Brockelmann ve öğrencisi Fuat Sezgin'in bu konuda takip ettiği bu metodun yanlışlığı yazma eserin incelenmesinde şifahi rivayet (icazet zinciri) ve yazılı senet silsile kuralının ihmal edilmiş olmasıdır. Diğer bir ifade ile Fuat Sezgin, Şia Caferi Mezhebi tarafından ilham yoluyla Caferi Sadık'a nispet edilen kitapların doğruluk değerini sünni kaynaklardan tahkik etmeden kabul etmiştir. Muhakkik, kitap ile yazarı arasındaki nispetin yanlış yapılabildiğine örnek sadedinde, Berlin Devlet Kütüphanesi'nde bulunan ve İbni Kayyim el-Cevziyye'ye (ö.751/1350) nisbet edilen '*el-İ'lâm bi Beyânı Edyani'l-Âlem ve Fıraki'l-İslam*' adlı kitabı göstermektedir. Bu nispetin yanlış yapılmasının sebebi kitabın kenarında '*Bu İbn Kayyim'a nispet edilen bir başlıktır*' yazısıdır. Hâlbuki İbn Kayyim h.8 /m.14.yy'da vefat etmiştir. Aslında bu kitap h.6/m.12.y.y.'da vefat etmiş olan eş-Şehristânî'ye (ö. 548/1153) ait *el-Milel ve'n-Nihal* kitabıdır.⁶¹

Örnek 3: İmam Cafer Sadık'a Nispet Edilen *Risâletü'l-Kimyâ*' İsimli Eser Üzerinden Fuat Sezgin'e Yönelik Eleştiriler

Risâletü'l-Kimyâ ve'l-Cifr kitabını İmam Cafer Sadık yazmadığı halde Brockelmann bu kitabı İmam Cafer Sadık'a nispet etmiş ve Fuat Sezgin de bu iddiayı kabul ederek kitabına almıştır.

⁵⁹ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, 1: 143,144.; Şevkî Ebu Halîl, *Carl Brockelmann fi'l-Mîzân* (Şam: Daru'l-Fikri'l-Muâsir, 1987) 8-10.

⁶⁰ Fuat Sezgin, *Târîhi't-Turâsi'l-Arabî*, el-fıkh, 1: B.3, 268-273.

⁶¹ Cafer es-Sâdik, *Münâzaratu Ca'fer es-Sadık Maa'r-Râfizi fi't-Tafdîli Beyne Ebi Bekr ve Ali*, 42.

İmam Cafer Sadık'a asılsız olarak isnad edilen kimya hakkındaki risale (*Risâletü'l-Kimyâ*) ile Cafer Sadık'ın kimya ile uğraştığı iddiasına Fuat Sezgin katılmış ve bu sebeple eleştirilmiştir. Diğer taraftan Alman araştırmacı Johann Jacob Reiske (ö. 1774) Cafer Sadık'ın yaşadığı dönemde fakihlerin kimya ve diğer pozitif ilimlerle ilgilenmesinin hoş karşılanmaması sebebiyle onun kimya ile uğraşmasının mümkün olamayacağını, dolayısıyla *Risâletü'l-Kimyâ* isimli eserin Cafer Sadık'a ait olamayacağını iddia etmiştir.⁶² Fuat Sezgin ise her ne kadar Reiske'nin pozitif ilimler noktasındaki iddiasının kabulünün mümkün olmadığını haklı olarak ifade etse de kendisi neticede Brockelmann'ın izinden giderek *Risâletü'l-Kimyâ* eserini Cafer Sadık'a *tahkiksiz metot* ile nispet etmiştir. Öncelikle burada delilinin sıhhatinden dolayı ne Fuat Sezgin'in ne de gösterdiği sebepten dolayı Johann Jacob Reiske'nin sözü kabul edilebilir. Çünkü bu dönemde İslam medeniyetinin gelişmesi için, fukahânın fıkıh ilminin yanında müspet ilimlerle uğraşmasında hiçbir engel yoktur. Zira onlar çok yönlü ilim sahibi kimselerdir. Örneğin İmam Ebu Hanife ticaretle uğraşısı yanında inşaat işleri ile de ilgilenmiştir. H.145-149/m.762-766 tarihleri arasında Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur döneminde (754-775) bizzat kendisi Bağdat'ta caddelerin ve surların inşasını idare etmiştir.⁶³ Bunun yanı sıra Emevi döneminde Emir Halid b. Yezid b. Muaviye de (ö. 85/704) kimya, astronomi ve tıp ilimleriyle meşgul olmuş, fıkıh ve akaid öğrenmiş, bununla birlikte o ve onun gibi birçok âlim müspet ilimlerde de ihtisaslaşmışlardır.⁶⁴

Araştırmacı Âli-Şibil'e göre kimya ile ilgili Cafer Sadık'tan kendisine isnad edilen hiçbir rivayet nakledilmemiştir. Vefatından yaklaşık 50 yıl sonra bazı bâtinî fırkalar (İsmâiliyye) tarafından gelen isnatlar dışında kimya ilminde Cafer Sadık'a isnad edilen tek bir kitap mevcut değildir. *Risâletü'l-Kimyâ ve'l-Cifr kitabı* h.200/ m.815 tarihinde vefat etmiş olan filozof, kimyacı, mütercim ve râfizî olan Ebu Musa Câbir b. Hayyan es-Sûfî et-Tartûsî'ye aittir. Safevî İmamiyye mezhebinin biyografisini yazarlar Ebu Musa Câbir b. Hayyan es-Sûfî et-Tartûsî hakkında, onun Cafer Sadık'ın arkadaşı olduğunu ve onun risalelerini yazdığını zikretmişlerdir. Sünnî cerh ve tadil âlimleri nezdinde, tarihçi İbn Hallikân'ın (ö.681/1282) Tartûsî'nin risalelerinin sayısının 1500 yapraktan oluştuğu iddiası ve Tartûsî ile İmam Cafer Sadık arasındaki ilmî müzakerenin mahiyetine dair rivayeti şüpheli bulunmuştur. Zira Ebu

⁶² Fuat Sezgin, *Târîhi't-Turâsi'l-Arabî, el-fıkh*, 1: B.3, 267, 268, 271.

⁶³ Mehdi Abdulhekim Huseyn es-Samrâ'î, "el-Halife Ebu Cafer el-Mansûr ve Devruhû fi Binâi Bağdât", *Mecelletu Kulliyetü't-Terbiyetü'l-Esasiyye*, 14 (Babil, Irak Aralık 2013): 284.

⁶⁴ Halid Abdulkerim Ebu Şeneb, *et-Târîhu'l-Hadârî li'Mısr mine'l-Fethi'l-İslâmî hattâ Nihâyeti'l-asri'l-Ubeydi*. h. 21-57/m.641-1171 (Kahire: y.y., 2013), 171.

Musa Câbir b. Hayyan es-Sûfî et-Tartûsî kişiliği, mezhebi, dürüstlüğü ve Cafer Sadık ile olan arkadaşlığı konusunda ciddi bir ithamla suçlanmıştır.⁶⁵

Ali Abdülaziz Âl'i-Şibil'e göre meşhur olan görüş kimyacı Câbir b. Hayyan es-Sûfî et-Tartûsî'nin, Abbasi yönetiminde görevli Cafer b. Yahya el-Bermekî (ö.187/803) ile arkadaşlığının olduğu şeklindedir. Ayrıca kimyacı Câbir b. Hayyan es-Sûfî et-Tartûsî ile yönetici Cafer b. Yahya el-Bermekî Bağdat'ta ikamet ederlerken, İmam Cafer Sadık bu arkadaşlığın iddia edildiği vakitte Medine'de ikamet ediyordu. Kimyacı Câbir b. Hayyan es-Sûfî et-Tartûsî'in kimya, fizik, astronomi, astroloji ve cifr ilimleriyle uğraşması, risalelerinin büyük bir kısmının Cafer Sadık'a nispet edilmesine sebep olmuştur. Hâlbuki Tartûsî, *Risâletü'l-Kimyâ ve'l-Cifr* kitabını, arkadaşı Cafer b. Yahya el-Bermeki için yazmıştır. Durum İmam Cafer Sadık ve Cafer b. Yahya el-Bermeki olarak iki Cafer arasında karışıklığa sebep olmuştur. Bu kitap, h.170-193/m.786-809 tarihleri arasında görev yapan Harun Reşid dönemine yazılmıştır. İmam Cafer Sadık ise hicri 148 miladi 765 tarihide vefat etmiştir. Yani *Risâletü'l-Kimyâ ve'l-Cifr* kitabı İmam Cafer Sadık'ın vefatından en az 22 yıl sonra yazılmıştır.⁶⁶ Bu durumda Brockelmann'ın iddia ettiği ve Fuat Sezgin'in de kabul ederek kitabına aldığı şekliyle *Risâletü'l-Kimyâ ve'l-Cifr* kitabının İmam Cafer Sadık'a nispetinin kabul edilmesi mümkün değildir.

(2) İstirdâdî/Tahkikli Metot (المنهج الإيجابي/ المنهج الاستردادي البياني)

Fuat Sezgin'in eski yazmaları inceleme konusunda izlediği ikinci metot ise المنهج الإيجابي/ المنهج الاستردادي البياني *istirdâdî/ihyâ*⁶⁷ ve *itsibyâni*⁶⁸/tahkikli metottur. Bu tahkikli metot Fuat Sezgin'in İslam medeniyetindeki sosyoloji, fen ve doğa bilimleri hakkında yazılmış olan eserleri incelemede takip ettiği yoldur. Fuat Sezgin İslam âleminde kullanılan ve kaybolmuş alet ve resimleri tekrar ihya etmek için inceleme, mukâyese ve şifahi rivayetleri (semmâât) araştırma yolunda büyük gayret göstermiştir. Bu sebeple Almanya'da, İslami ilimler tarihi için kale sayılabilecek Frankfurt Akademisi'ni oluşturmuştur.⁶⁹ İzlediği *itsibyâni/tahkikli* metot hocaları Brockelmann ve Goldziher'in metoduna aykırı bir metottur. Arzu edilirdi ki, Fuat Sezgin

⁶⁵ Cafer es-Sâdık, *Münâzaratu Ca'fer es-Sadık Maa'r-Râfizî fi't-Tafdîli Beyne Ebi Bekr ve Ali*, 42; Vâil Hafız Halef, "Berâtu'l-İmâm Ce'far min Kitabi'l-Cifr", *el-Alûka Dergisi*. Erişim: 07.05.2020. <https://www.alukah.net/sharia/0/47442/>

⁶⁶ Cafer es-Sâdık, *Münâzaratu Ca'fer es-Sadık Maa'r-Râfizî fi't-Tafdîli Beyne Ebi Bekr ve Ali*, 42.

⁶⁷ İstirdâdî Metot: Bilim mirasına dair kavram ve aletleri orijinaleri gibi ihya eden metot.

⁶⁸ İstibyâni Metot: Görüşleri delil ve işaretleri ile birlikte kabul eden metot.

⁶⁹ Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, 105-106.

bilimsel aletlerin yeniden ihyası konusunda takip ettiği istirdâdî/ihyâ metodu, dînî yazma eserlerin incelenmesinde de tatbik ederek tabakât yazmış olsaydı. Burada sorun bir kişinin doğruyu yakalayamaması veya ondan bir şeyi unutmuş olması değildir. Ancak bir âlimin hatası, bütün bir toplumu etkilemektedir. Zira, Fuat Sezgin'in İslami ilimler konusundaki ustalığı ve kitaplarının şöhreti, İslam medeniyeti hakkında bilgisi olmayan kimse nezdinde Brockelmann ve Goldziher'in Müslüman bilincini yanıltarak söylediği sözleri samimiyetle kabul etmesine sebep olacaktır. Fuat Sezgin, şöhreti tüm dünyaya uzanmış ve İslam Medeniyeti ilimlerinde âlim olan Müslüman bir şahsiyet olması itibariyle sözleri nakledilen ve referans gösterilen bir konumda bulunmaktadır. Göz ardı edilmemesi gereken konu gelecekteki araştırmacılara yönelik eksik ve yanlış şeylerin telafisi için istidrâk/düzeltilme yönteminin kullanılması ve Fuat Sezgin'in *Arap Kültür Tarihi* adlı eserindeki özellikle de fıkıh, fıkıh tarihi ve fıkıh ekolleri alanındaki istidrâki/düzeltilmeyi okuyucuya göstermektir.

Sonuç

Araştırmamızın sonuçlarını maddelere halinde şu şekilde sıralayabiliriz:

- (1) Fuat Sezgin'in fikri duruşunun üç evreden geçerek süreç içerisinde durulduğunu söylemek mümkündür. Birinci evre Türkiye'de, özellikle de İstanbul'da yaşadığı yıllarda, müsteşrikler vasıtasıyla İslam medeniyetini tutkuyla sevdiği, devamında mühendislik alanında değil de İslam medeniyeti bilim tarihi hocalığına evrildiği dönemdir. İkinci evre İslam fıkıhı, İslam tarihi, hadis ilmi ve yazma eserler konularında hocalarından ve onların bu ilimlere bakış açılarından etkilendiği evredir. Bu etkilenme, onu müsteşrik hocası Danimarkalı Goldziher'in, Buhari'nin muallakatına bakış açısı konusunda hocasının görüşünü benimsemesine zemin hazırlamıştır. Üçüncü evre ise Fuat Sezgin'in ilim ve şöhrette zirveye ulaştığı evredir. Yine bizzat kendi ansiklopedisinde düzeltmeler yaptığı, Brockelmann, Goldziher ve diğer müsteşrikler üzerine düzeltmeler yaptığı dönemdir.
- (2) Fuat Sezgin İslam fıkıhı hakkında yanlış anlaşılan birçok kavramı tashih etmiştir. Târihî ve fikhî kaynaklara ve yazma eserlere dayanarak, İslam fıkıhının hicri 1. asırda Hz. Peygamber'den (sav) başlayarak sahabe, tabiin, tebei tabiin döneminde şekillendiğini ortaya koymuş, müsteşriklerin özellikle de Brockelmann ve Goldziher'in iddiasını delil ve kanıtlarla geçersiz kılmıştır. Zira onların iddiasına göre İslam fıkıhı ve fıkıh okulları, Hint ve Yunan felsefe kitaplarının ve Roma kanunlarının

Arapça'ya tercümesiyle birlikte hicri 2. asırda Abbasi halifesi Me'mun döneminden itibaren başlamıştır. Gerçekte ise İslam Hukuku'nun, Roma kanunları ve Yunan felsefe kitapları ile bir ilgisi yoktur. Bu sebeple Fuat Sezgin, hicri 1. ve 2. asırlar arasında İslam fıkında isnadın kesintiye uğradığı şüphesiyle, İslam fıkına hücum etmeyi arzu eden kişilere karşı açılan bu gediği kapatmıştır. Daha sonra ortaya çıkan dört fıkıh ekolü ise, hicri 1. asırda sahabenin, onların gençlerinin ve tabiinin oluşturduğu okulların sadece doğal uzantılarıdır.

- (3) Çalışma, fakihin fıkha bakışı ile İslam medeniyet tarihçisinin fıkha bakışı arasındaki farkı göstermektedir. Fakih fıkha hüküm ve hükmün temelleri ve dayanakları yönünden bakarken; medeniyet tarihçisi fıkın üniteler şeklinde bir aradaki tarihsel kronolojisine, zaman ve mekânı aşarak geçirdiği gelişme evrelerine yoğunlaşır.
- (4) Fuat Sezgin'in *Arap Kültürü* tarifi meşhur ve alışlagelmiş olan geleneksel tariften farklıdır. O'na göre *Arap Kültürü*, sadece Arapların Arap lisanıyla kültür alanında ürettikleri şey değil, aksine Arap veya Acem olsun fıkıh ve diğer alanlarda Arap lisanıyla Müslümanların ürettiği her şeyi kapsamaktadır. Araplar ise bu konuda, ana dilleri Arapça olması itibarıyla başı çekmektedirler. Sezgin'e göre İslam'dan sonra Arapçılık kavramının içerdiği mana, dil ve fikirde Arapçılık olup, ırk Arapçılığı değildir.
- (5) Fuat Sezgin'in fıkıh tarifi, İslam medeniyetini araştıran diğer çağdaşlarından farklıdır. Zira o İslam fıkını diğer birçok alanı da kapsayan bir disiplin olarak görür. İslam hukukunun Müslümanların sosyal, siyasî, fikrî, mânevî, ahlâkî ve iktisâdî hayatlarına ve pozitif ilimlere yaptığı katkı bunun en büyük delilidir. Fıkıh kavramının şümulü olmaktan çıkıp sadece ilmihal meselelerine indirgenmesi, İslam medeniyetinin geçirdiği durgunluk dönemi ve sonrasında 19. yüzyıldan beri devam eden İslam dünyasındaki işgaller sayesinde olmuştur. Maalesef fıkıh kavramı bugün çoğu Müslümanın zihninde hâlâ sadece ibadetler ve ilmihal ile bağlantılıdır ve bu çerçevenin dışına çıkamamaktadır. Hâlbuki Fuat Sezgin'e göre fıkıh; din, mal, akıl, can ve nesli korumak gibi dinin zorunlu gördüğü beş hususu gerçekleştirmek için, haram, mekruh, müstehab, mendub, vâcib, mubah ve karşılıklı zarar vermenin yasak olması gibi kaideler uyarınca, beşerî ilimlere rehberlik etmeyi de kapsamaktadır.

- (6) Fuat Sezgin İslam fikhını Müslümanlara has kabul etmekle birlikte, İslam ülkeleri ve diğer ülkelerde, ehli kitap ile yaşamının keyfiyetine dair gayri müslimler hakkında içerisinde hükümler benimsediği için, gayri müslimleri de kapsadığı görüşündedir.
- (7) Fuat Sezgin, farklı ekolleri ve tarihi ile birlikte İslam fikhının, temel üç saçı ayağına dayandığı görüşündedir. Bunlar Kur'an'ı Kerim, Sünnet ve Arapça'dır. Bu üç esastan birinde eksiği olan kimse için gerçek şekliyle İslam fikhının özümsemesi mümkün değildir.
- (8) Hadis, Fıkıh, İslam Tarihi gibi alanlarda Dr. Ekrem Ziya, Dr. Hikmet Beşir Yasin, Dr. Necmeddin Abdurrahman Halef, Ali b. Abdulaziz Âl'i-Şibl gibi bir takım Arap araştırmacılar, Fuat Sezgin'e ait *Geschichte des Arabischen Schrifttums* isimli Almanca külliyyatının Arapça tercümesi (تاريخ الأدب العربي) olan *Arap Kültür Tarihi* isimli eser üzerinde düzeltme (istidrâk) yapmışlardır.
- (9) Çalışmada Fuat Sezgin'in gayret edip isabet ettiği ve isabet etmeyip hata yaptığı ve üzerine düzeltme yapılan birkaç konu ele alınmıştır. Kendisi de hayatta iken *Arap Kültür Tarihi* adlı ansiklopedisi üzerine düzeltme yapılmasını kabul etmiştir. Kanaatimizce ansiklopedinin Arapça'ya tercüme edilen ve üzerinde istidrâk yapılan Arapça nüshası, Almanca nüshasından üstündür. Bununla birlikte eserin orijinal dilinin Almanca olması ve batıların bu dili Arapça'ya nazaran daha rahat kullanabileceği gerekçesiyle Fuat Sezgin'in, araştırmalarının çoğunda Almanca nüshasını esas aldığı ve bunu teşvik ettiği göze çarpmaktadır.
- (10) Fuat Sezgin, el yazmalarının incelenmesinde iki farklı metot izlemiştir. Fıkıhla ilgili el yazmalarla uğraşırken *tahkiksiz metodu* kullanırken, İslam medeniyetindeki pozitif ilimler ile ilgili el yazmalarında *tahkikli metodu* izlemiştir. Birtakım araştırmacılar birinci metoda bazı eleştiriler yapmakla birlikte, ikinci metodu takdirle karşılamışlardır.
- (11) Son olarak Fuat Sezgin araştırmacılarından birinin, İbn Rüşd'ün düşüncesi olan *İslam'da tekâmül teorisini* tamamlamasını arzu etmiştir. Kendisi bu düşünce ile İslam fikhındaki değişimin tahkikini ve bu konuda farklı fıkıh ekollerinde yazılan kitaplardaki müktesebatı toplamayı ve tekrar tasnif etmeyi hedefliyordu. Hanefilerin *el-fıkhü't-takdirî* diye isimlendirdikleri istihale fikri ile Fuat Sezgin'in kastettiği şey; bir

zaman dilimi içinde imkânsız olan şeyin, başka bir zamanda olağan ve kolay hale dönüşebilmesidir.

Kaynakça

Arapça Klasik Kaynaklar

- Ebu Şâme, Şihâbuddîn Abdurrahman İsmail b. İbrahim el-Makdisî ed-Dimaşkî (ö.665/1267). *Kitâbu'r-Ravdateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Selâhiyye*. Tahkik: İbrahim ez-Zeybek, (Beyrut: Risâle Yayınları, 1997).
- el-Hamevî, Mustafa b. Fethullah (ö.1123/1791). *Fevâidu'l-İrtihâl ve's-Sefer fi Ahbâri'l-Karnî el-Hadî Aşar*. Tahkik: Abdullah Muhammed el-Kenderî, 2 Cilt, (Kuveyt: Nevâdir Yayınevi, 2011).
- es-Sâdık, Cafer (ö.148/765). *Münâzaratu Ca'fer es-Sadık Ma'â er-Râfizî fi et-Tafdîli Beyne Ebi Bekr ve Ali*. Tahkik: Ali Abdülaziz Âlâ eş-Şibil, (Riyad: Rüşd Yayınevi, 1996).
- ez-Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö.748/1348). *Sîyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. Tahkik: Şuayb el-Ânavut ve Beşar Maruf vd., (Beyrut: Risâle Yayınları, 20 Cilt, 1982).

Güncel Kaynaklar

- el-Aşkar, Ömer Süleyman. *Târîhu'l-fikhi'l-İslâmî*, (Kuveyt, Felah Yayınevi, 1982).
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*. Tercüme: Abdulhalîm en-Neccâr, (Kahire: Maarif Yayınevi, 4 Cilt, 1959 ve 1988).
- el-Cehnî, Mâni' b. Hammâd, vd., *el-Mevsûatu'l-Muyessera fi Târîhi'l-Edyân ve'l-Ahzâbu'l-Muâsıra*, (Mekke, en-Nedvetu'l-Âlemiyye Yayınları, h.1418).
- Ebu Halîl, Şevkî. *Karl Burkulman fi'l-Mîzân*. (Şam: Fikru'l-Muâsır Yayınevi, 1987).
- Ebu Şeneb, Halid Abdulkerim. *et-Târîhu'l-Hadârî li'Mısr mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ nihâyeti'l-asri'l-Ubeydi*. (Kahire: yy., 2013).
- ed-Dusûkî es-Seyyid. *İstiklâlü'l-Fikhi'l-İslâmî ani'l-Kânûni'r-Rûmânî ve'r-reddü Ale'l-Müsteşrikîn*. (Irak, Kûfe: Mektebetu't-Tev'iyye el-İslâmiyye li İhyâi't-Turâs, 1989).

- el-Hâdî, Latife İbrahim el-Kâsim. “Merviyyâtu’l-İmâm Câfer es-Sâdık fi’s-Sünneti’n-Nebeviyye ve Ahvâlu’r-Ruvâtu anhu ve Nevemâzic mimmâ Nusibe ileyhi”, *Câmiâtu Ummu’l-Kurâ Kulliyeti’d-Da ‘ve ve Usûlid’Dîn*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mekke (h.1422).
- Halef, Necmeddin Abdurrahman. *Istıdrakât alâ Târîhu’t-Turâsi’l-Arabî li Fuat Sezgin fi İlmi’l-Hadis*, (Beyrut: Beşâiru’l-İslâmiyye Yayınevi, 2015).
- el-Kâsimu’l-Hâdî, Latife İbrahim. “Merviyyâtu’l-İmâm Cafer es-Sadık fi’s-Sünneti’n-Nebeviyye ve Ahvâlü’r-Ruvâti anhu ve Nemâzic mimmâ Nusibe ileyhi”, Ummu’l-Kurâ Üniversitesi, Usuluddin ve’d-da’vâ Fakültesi, (Mekke: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, h.1422, 2 Cilt).
- Kılıç, Atabey. “Fuat Sezgin’in *Geschichte des Arabischen Schrifttums* İsimli Eserinin İslam Araştırmalarındaki Yeri”, Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri, Editörler: İbrahim Özcoşar - Ali Karakaş - Mustafa Öztürk - Sıracettin Aslan (İstanbul: Divan Kitap, 2019).
- el-Mezâhirî, Ebu’l-Kelâm. *Mahmûdu’l-Kelam fi Sîretü’l-İmâm Ebi Hanîfe en-Nu’mân Li’l-İmâm ez-Zehebî*. (Riyad: el-Alûka Yayınları, 2018).
- Musâleme, Muhammed Muhammed. *el-İmâm Ca’fer es-Sâdık ve Ârâuhu’l-Fıkhiyye fi’l-Hudûd Dirâse Fıkhiyye Mukârene “Fıkh el-İmâm Ca’fer es-Sâdık fi’l-Hudûd Mukârinen bi’l-Mezâhibi’l-Fıkhiyye”*. (Kudus: Mektebetu’n-Nûr, 2017).
- es-Sallâbî, Ali Muhammed. *ed-Devetu’l-Osmâniyye Avâmi’l-Nuhûd ve Esbâbu’s-Sukût*. (Kahire: el-İslâmiyye Yayınevi, 2001).
- ..... *Devetu’l-Moğol ve’t-Tatâr Beyne’l-İntişâr ve’l-Inkisar*. (Beyrut: Ma’rife Yayınevi, 2009).
- Sezgin, Fuat. *Mevsûatu Târîhi’t-Turâsi’l-Arabî*. Tercüme: Mahmud Fehmi Hicâzî vd., (Riyad: Muhammed b. Suud Üniversitesi Yayınevi, 10 Cilt, 1996).
- ..... *Bilim Tarihi Sohbetleri*. Söyleşi: Sefer Turan, İstanbul: Pınar Yayınları, 2019.
- ..... *Fıkıh Literatürüne Giriş*, Tercüme: Said Nuri Akgündüz, Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2014, Cilt:2, Yıl:2, Sayı:4, 2: 65-72.
- Osman, Hasan. *Menâhıcu’l-Bahsu’t-Târîhî*, (Kahire: en-Nehdetul-Arabiyye Yayınevi, 1964).
- Şâkir, Mahmut es-Sûrî. *Mevsûatu’t-Târîhi’l-İslâmî*. (Beyrut: Mektebu’l-İslâmî Yayınevi, 36 Cilt, 2000).

- Şakir, Mahmut el-Mısırî. *Risâlatün fi't-Tarîk ilâ Sekâfetinâ*. (Kahire, Mısır Milli Kütüphanesi Yayınları, 1997).
- Takkûş, Muhammed Suheyl. *Tarihu'd-Devletu'l-Abbasiyye*. (Beyrut, Nefâis Yayinevi, 2009).
- ..... *Tarihu'd-Devletu's-Safeviyye fi İnan*, (Beyrut, Nefais Yayinevi, 2009).
- Trainer, Colin. *et-Teşîu' ve'-Tahavvül fi'l-Asri's-Safevî*, Tercüme: Hüseyin Ali, (Berlin: Cemal Yayinevi, 2008).
- Yasin, Hikmet Beşir vd. *Istidrakât alâ Târîhi't-Turâsi'l-Arabî li Fuat Sezgin*. (Riyad: İbnu'l-Cevzî Yayinevi, 12 Cilt, h.1422).
- Zağruz, Fethi. *en-Neûzilu'l-Kubrâ fi't-Târîhi'l-İslâmî*. (Kahire: Endülüs el-Cedîde Yayinevi, 2009).
- Ebu Zehrâ, Muhammed. *el-İmam Cafer es-Sâdik Hayâtehu ve Asrahû ve Ârâuhû el-Fıkhiyye*. (Kahire: Fikru'l-Arabî Yayinevi, 2016).

Makaleler

- Fazlıoğlu, İhsan. "Fuat Sezgin ile 'Bilim Tarihi' Üzerine", (Röportaj), Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2/4, 355-370, 2004.
- Hâmid, Abdul Mun'im. "Te'sîru'l-Gazv el-Moğolî alâ el-Hayâti'l-İlmiyye fi Bağdât". *Midâdu'l-Âdâb Dergisi*, 5, Irak, Anbar (11 Ocak 2019).
- Hansu, Hüseyin. "Fuat Sezgin: Arap-İslâm Bilimleri Tarihi I, İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmalı Vakfı Yayınları 2015, XIII + 1072 Sayfa". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (2016), 221-228.
- Halef, Vâil Hafız. "Berâtu'l-İmâm Ce'far min Kitabi'l-Cefr", *el-Alûka Dergisi*, 6/12/2012, <https://www.alukah.net/sharia/0/47442/>
- Kenan, Seyfi. "İslâm Dünyası'nın Duraklama Sebepleri Üzerine Ünlü İlimler Tarihçisi Fuat Sezgin'i Dinlemek", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (4), 79-98.
- es-Samrâ'î, Mehdi Abdulhekim Huseyn. "el-Hâlife Ebu Cafer el-Mansûr ve Devruhû fi binâi Bağdât". *et-Terbiyetul-Esasiyye Fakültesi Dergisi*, 14, Irak, Babil (Aralık 2013).

Sanavber, Ahmed. "Esbâbu Udûli'l-Îmam el-Buhârî ani't-Tahrîc li'l-Îmam Cafer es-Sâdık fi Sahîhihi". *el-Întisar Li's-Sahihayn Kongresi 14-15/07/2010*, Ürdün Üniversitesi, Şeriat Fakültesi Dergisi, Amman.

el-Üveymir, Mevlüd. "*el-Allâme Fuat Sezgin Muarrih et-Turâs el-İlmî el-Arabî*", (Cezayir: *el-Basâir Dergisi*, 2018), elbassair.org/3210/

Urhayyim, Tarık Muhammed. "Muarrih Fuat Sezgin ve Mefâhîmu Sahâha fi Târîhi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye". *Mukaddime Dergisi*, 8/2, Erbil, Irak (2017).

Ansiklopedi Maddeleri

Aydınlı, Abdullah. DİA, "muallak", İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, (2005), 30: 309-310